

Dakle, samo u stotinjak metara, postoji *alternativni* klub koji nosi ime po gej junakinji iz Džejmisa Bonda, na drugom je muzej vezan za lik i djelo čovjeka čije mjesto u istoriji još nije do kraja razjašnjeno, i na trećoj je – hajde sad da ne pretjerujem – vanredni *camp*.

Ali i to je valjda globalizacija.

Ajla Terzić

Postajanje feministkinjom¹

PREDGOVOR ČETVRTOM IZDANJU

NEKO JE REKAO FEMINIZAM?

Početak ovog teksta smešta se u Zagreb. Tamo stižem na poziv Ankice Čakardić, jedne od članica *ad hoc* kružoka kojeg smo 2010. godine, okupivši se povodom petnaestogodišnjice zagrebačkog Centra za ženske studije, nazvale treći talas/val postjugoslo/a/venskog feminizma. Kružok je odista bio samo za tu priliku: dobio je ime u spontanom činu okupljanja i bez namere da preraste u čvrstu koaliciju koju odlikuju jasno određeni ciljevi i definisan program. Danijela Dugandžić-Živanović, Ankica, Jasmina Husanović, Jelena Petrović i ja – a neke od nas se tu, na licu mesta, doslovno upoznaju – postajemo čudan generacijski, teorijski i aktivistički spoj: nije prijateljstvo ono što među nama unapred predstavlja kohezivnu silu, već je to izvesno prepoznavanje u mišljenju i delovanju. Jedna druga žena, Paula Zore, opisala je taj čin slučajno i ne misleći na ovo konkretno okupljanje, kao

1. Ovaj rad je realizovan u okviru projekta „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“ (47021) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integriranih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

istrgnuće „sestrinstva“ (te danas već skoro podsmešljive reči) iz zaborava radikalne politike nedavne prošlosti. Bez cinizma koji obično prati sazrevanje, pretvaranje „mladih žena“ u „žene“, može se reći da je upravo ta želja za znanjem i delovanjem ono što tom sestrinstvu omogućava da ne zvuči kao patrljak, ofucani ostatak nekih ranijih vremena koja su, s pravom, bila manje cinična i koja su dublje verovala u moć revolucije.

Čemu ovakav početak? Čemu upravo ovo geografsko smeštanje, ovo simboličko povezivanje? Knjiga *Neko je rekao feminizam?* stavljena je u idejne okvire 2005. godine. Posmatramo li to čak i iz perspektive relativno kratke istorije feminizma na našim prostorima – a kada se o feminizmu govori, možemo i moramo govoriti o *našem* prostoru, jer su se feministkinje za to, posebno poslednjih decenija, snažno i svesno borile – tih sedam godina nije mnogo. Međutim, budući da je *Neko je rekao feminizam?* projekt koji je bio veoma jasno definisan u izvesnom generacijskom smislu, grupišući autorke tekstova u „treću scenu feminizma“, tih sedam godina sa sobom donose i dragocenu distancu u odnosu na prva okupljanja koja su odredila domete i načela kojima se ova knjiga rukovodila. Putevi žena koje su definisale njene koordinate su se izmenili. Kada je pre sedam godina trebalo odrediti ko smo to „mi“, bilo je važno istaći razlike; bilo je važno pokazati da u svojoj različitosti ipak možemo da govorimo u ime idealà slobode. Ono što nas je spajalo bili su, na neki način, počeci u feminizmu. Danas je tim razlikama važno dodati još jednu dimenziju, koja bi se mogla nazvati dimenzijom krajeva i početaka: neke od nas su napustile zemlju, zauvek ili privremeno; neke su napustile grad koji im je nekada bio dom; neke su donele na svet nove ljude, umnožavajući mesta doma; Nataša Zlatković i Čarna Čosić su nas napustile nepovratno (upravo one žene koje su pisale o ženskom zdravlju i ženskoj žudnji...). Izvesno je samo jedno: sve te žene, ili bar one koje su ostale, u međuvremenu su sazrele, postale su bar nešto bliže „ženi“ u svojim procesima postajanja ženom.

Najzad, ova multifokalna priča se ne završava na lokalnom nivou na kojem je počela. Sama činjenica da *Neko je rekao feminizam?* izlazi u Sarajevu tome govori u prilog. Iako je zamišljen i začinjani u Beogradu, od početka je bilo važno da ovaj projekt ne ostane samo beogradski, nego da bude dostupan širom Srbije i Crne Gore. To je bio, takoreći, aktivistički aspekt ove knjige: svi njeni tekstovi zapravo su se mogli preobraziti u reči; ona je trebalo da posluži kao svojevrsan katalog žena koje će rado, u aktivističkom duhu, svoje znanje širiti dalje. No njen je cilj, sva je prilika, prevazišao samog sebe. Pokazalo se neophodnim, strateški, ali i u formi užitka, upoznavati, povezivati se, deliti, navoditi unakrsno, davati i izvan svog skućenog lokalnog konteksta. Zato je ovaj tekst počeo da se piše u Zagrebu, sa Sarajevom u mislima.

U onome što sledi nameravam ukratko da otvorim dve paralelne teme. Obe se odnose ne mesto feminizma u postjugoslovenskom kontekstu, s tim što se tom mestu prilazi i iznutra i spolja. *Neko je rekao feminizam?* je knjiga koja se obraćala pre svega ženama izvan feminizma, ženama koje prema njemu imaju neku vrstu otklona. Zato je ova knjiga pričala priču „ispočetka“, kao da je napisana davnih sedamdesetih godina XX veka, a ne krajem prve decenije XXI veka. Ta vizura danas, u retrospektivi, čini mi se, nije dovoljna. Neophodno je moći razumeti, uz kritičku distancu i s empatijom, i jednu i drugu stranu. Samo na taj način feminizam neće postati jedan mogući vid karijere, bilo u profesionalnom akademizmu, bilo u profesionalizovanom aktivizmu.

Kako je moje teorijsko vreme i prisustvo u feminizmu odmicalo, umesto na spoljašnji svet, svet u kojem se feminizam neretko, nažalost, uopšte ni ne percipira kao politički relevantna pojava, usredsredila sam se na dinamiku unutar samog feminizma: na njegovu istoriju, na sporove koji su ga učinili istrajnim i koji su ga kočili, na preplete koji ga i danas, a verovatno i sutra, čine prepoznatljivim. Ta neodložna potreba da se feminizam misli iznutra svakako nije retka: štaviše, napisani su nebrojeni tekstovi i knjige koje ga preispituju, koje nastoje da razmotre

validnost njegovih ciljeva u društvu koje se ubrzano i neslućeno transformiše. Činjenica je, međutim, da ti tekstovi nastaju uglavnom u društvima koja imaju razvijene ženske/feminističke/rodne studije, u kojima je proces mejnstrimovanja odavno otpočeo, i gde je aktivizam poprimio drugačije oblike od onih koji su važili na početku drugog talasa. No, kako se feminizam razvijao na ovim prostorima? Šta je ono što ga je kočilo, a šta ga je pokretalo? Na koji se način razvijala unutrašnja dinamika feminističkog pokreta koji je bio jugoslovenski, a koji se danas umnožava u snopu specifično postjugoslovenskih feminizama?

Iako postoje znatne regionalne razlike koje svaku od država postjugoslovenskog prostora čine zasebnim slučajem, tvrdim da postoje određene zajedničke okolnosti koje moramo uzeti u obzir kada na našim prostorima pokušavamo da mislimo o feminizmu. Polazna tačka tog promišljanja jeste udvajanje dveju tradicija koje su se upisale u ovaj prostor. Prva je socijalistička, druga ona vremenski – i na koži – bliska, „tradicija“ izgradnje nacija. Ratovi koji su se devedestih godina odvijali na ovim prostorima – neujednačenom silinom i s neujednačenim ishodima – ostavili su neizbrisiv trag na tkivu postjugoslovenskog feminizma. Svaki pokušaj da se taj komad istorije zapostavi, makar i iz kurativnih razloga na časak zaboravi, da se krene iz tačke koja dolazi posle ratova, nije samo pogrešan, istorijski i moralno, već je naprosto nemisliv. Iako je *Drug-ca žena* ključan istorijski trenutak koji utiskuje istočnoevropske feminizme u evropsko feminističko nasleđe, feministički *pokret* na ovim prostorima izniče iz ratovima zahvaćene zemlje i iz oštrog protivljenja militarizaciji i nacionalizmu, sa svih strana. Duška Andrić-Ružičić iz zeničke Medice, jezgrovito je to opisala na bosanskohercegovačkom primeru: „Ovolika ženska scena u BiH, u smislu nevladinog sektora, ne bi postojala da nije bilo rata... Mi smo se počele baviti feminizmom iz nužde, a ne iz nekog promišljanja teorijsko-praktičnog, nego nas je na to navela nužda saniranja posledica rata“.² *Drug-ca* je 1978. godine viđena kao antidržavni

2. Nav. u Danijela Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *Profemina*, spec. br. 2, str. 138-139. 4

projekt, kao žoržsandistički uvoz sa Zapada, i to je možda najbitnija veza – mogućno čak i jedina koja se održala – između feminizma u socijalizmu i onog koji se razvijao tokom devedesetih.³ Neposlušnost državi, naciji, očevima, vojsci – konačno, granicama – da parafraziram jedan od čuvenih slogana *Žena* u crnom, opstala je kao motiv vodilja u *razvoju* postjugoslovenskog sestrinstva.

Upravo zbog iskustva ratova, granice su bitan, možda i najbitniji motiv koji se nudi postjugoslovenskoj feminističkoj paradigmi. Prestavši da bude prostor zajedništva, prostor jedinstva i „bratstva“, postjugoslovenski prostor – konstituisan ratovima – postaje prostor kojim dominira granica koja razdvaja tuđine. No, ti tuđini nikada nisu postali do kraja tuđi, i to ne samo zato što su donedavno bili ujedinjeni u bratstvu. Ova ambivalentna stranost „naših tuđina“ učinak je hibridnosti kulturnih identiteta, jezika koji se u svojoj neprevodivosti razumeju, ličnih i nadličnih istorija koje se prepliću i u toj svojoj prepletenosti opstaju bez obzira na silom ustanovljene granice. Feministkinje koje su pre ratova delovale subverzivno u odnosu na jedinstvo zasnovano na bratstvu, bile su jednako podozrive prema potonjem razaranju bratstva u ime stvaranja novih tuđinstava. Otuda je neophodno nastaviti na ovom tragu (post)jugoslovenske feminističke neposlušnosti, ponikle iz starog feminističkog nepoštovanja granica (treba se setiti usklika Virdžinije Vulf [Virginia Woolf] – kao žena, ja nemam zemlju!) i oplemenjene, ako je ovaj izraz uopšte umesno upotrebiti, specifičnim okolnostima žena na ovom prostoru.

Drugo nasleđe postjugoslovenskih feminizama, nasleđe koje se više ne može posmatrati izolovano, kao da bi se, takoreći, moglo uskočiti nazad u 1978. godinu čime bi se prenebregnula neizvesnost osamdesetih, razornost devedesetih i zalutalost prve

3. Upravo je u Sarajevu organizovano prvo promišljanje učinaka *Drug-ce* 2006. godine, pod nazivom *78. Revisited* (transkripciju celog događaja prenela je Danijela Dugandžić Živanović u tekstu „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“). Dve godine kasnije se u beogradskom Studentskom kulturnom centru, koji je osamdesetih godina bio rasadnik alternativnih ideja i ključno mesto za diseminaciju feminističke misli koju je pokrenula *Drug-ca*, održava tridesetogodišnjica *Drug-ce* u organizaciji beogradskog ŽINDOK-a.

decenije novog milenijuma, jeste socijalističko nasleđe. Uprkos izraženim antikomunističkim sentimentima koje su generisali veliki nacionalni projekti u svim republikama bivše Jugoslavije, nipošto se ne može dovesti u pitanje značaj socijalističke ideologije za emancipaciju žena ovih prostora.⁴ Opšte je mesto da su žene u Jugoslaviji imale jednaku platu za jednak rad i pravo na abortus – ključne tačke oko kojih je u zapadnom svetu organizovana feministička borba šezdesetih i sedamdesetih godina, kao i daleko veću slobodu kretanja od žena s druge strane gvozdene zavese. Pa ipak, prve feministkinje, one koje su učestvovala na konferenciji *Drug-ca žena: žensko pitanje – novi pristup?* i one koje su bile okupljene oko grupe „Žena i društvo“, dovodile su u pitanje rasprostranjenu tezu po kojoj je žensko pitanje kod nas na autentičan način rešeno. Devedesete godine su na najtragičniji način potvrdile njihove slutnje, pokazavši takođe da ni samo radničko pitanje, ni nacionalne razlike nisu bile rešene jednom za svagda.⁵

Buđenje feminističke levice danas, koja se pojavljuje kao odgovor na neuspešnu tranziciju (tranziciju iz čega u šta?), predstavlja stoga sasvim dobrodošlu reakciju na otupljenje oštrice uličnog aktivizma, mejnstrimovanje civilnog društva (prevođenje građanskog [kog građanskog? Onog koje je „druga“ i „drugaricu“ preko noći zamenilo „gospodinom“ i „gospođom“?]), i upitnu ulogu države koja se iz dojučerašnjeg neprijatelja (zavojevača, oličenja Očeva i Nacije) preobražava u dobrotvora ili saradnika. Institucionalizacija mnogih feminističkih napora – od saradnje

4. O partizankama, AFŽ-u i ulozi žena u NOB-u, uverljivo je pisala Ivana Pantelić u svojoj knjizi *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*, Institut za savremenu istoriju i Evoluta, Beograd, 2011. Zagrepčanke, poput Renate Jambrešić-Kirin i Sandre Prolende-Perkovac, takođe su mnogo učinile na definisanju ovog nasleđa. Ohrabrujuće je i to što se sve veći broj studentkinja i studenata master i doktorskih studija roda odlučuje na to da istražuje temu položaja žena u socijalizmu.

5. Zbornik tekstova Žarane Papić kojim je obuhvaćen njen teorijski rad od 1977. do 2002. godine, na najbolji mogući način ilustruje različite „tranzicije“ jugoslovenskog feminizma. V. *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*, (ur.) Adriana Zaharijević, Daša Duhaček i Zorica Ivanović, Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom, 2012.

socijalnih radnika, policije i domova zdravlja na prevenciji i/ili kažnjavanju nasilja u porodici, preko Rezolucije 1325 Ujedinjenih nacija o ženama, bezbednosti i miru, do ženskih studija na univerzitetu – sve su to potezi koji su ponekad zahtevali preskupu cenu; ponekad i samo poništavanje tegobnog minulog rada feministkinja.

Pored pojave sve snažnije kritike civilnog društva s levih pozicija koja pogađa i feminističke grupe i angažmane, poslednjih godina svedočimo i pojavi rekonceptualizacije feminističkih događaja. Subverzivno i peformativno osvajanje javnih prostora javlja se kao moćan način dovođenja u pitanje institucionalizacije feminističke politike. Postavljanje sve snažnijeg naglaska na festivalske aktivnosti (od feminističkih festivala u regionu neophodno je pomenuti Rdče zore, Mesto žensk, Femfest, Vox Feminae, Pitchwise, BeFem, FemiNiš, itd.), odnosno na spajanje aktivističkih, umetničkih i teorijskih sadržaja čime se nijednom neće dati zapažena prednost, treba, rečima Jelene Višnjjić, da pokaže radost i zadovoljstvo bivanja u feminizmu.⁶ Razne grupe, od beogradske Act Women do regionalne Red Min(e)d, kreiraju specifično umetnički feministički prostor koji na drugačiji način – i sadržinski i formalno – preispituje mogućnosti feminizma u društvu danas. I feministički festivali i umetnički projekti dovode u pitanje stare (civilne) ngo strukture, okoštalu podelu na teoriju i aktivizam, ali i viktimizujući diskurs koji se odveć dugo vezivao uz domaće feminizme.

Feminizam se, dakle, menja. Značaj levičarskog diskursa u njemu ne treba zanemariti, jer nas on ponovo poziva da promislamo sopstvene pozicije u „globalnom“ feminizmu (kao i da se zapitamo šta bi mogao biti *globalni feminizam*). Nekada se jugoslovenska feministička pozicija određivala kao „istočni“

6. Vidi intervju s Jelenom Višnjjić, „Radost i zadovoljstvo u bivanju feministkinjama na Befemu“ <http://queer.hr/14570/radost-i-zadovoljstvo-u-bivanju-feministkinjama-na-befemu/> (poslednji pristup 4.9.2012.)

feminizam, a danas, kada se „istok“ vezuje za neke druge toponime, potrebno je izumeti neko novo i adekvatnije ime koje bi uspevalo da zahvati dve ključne tradicije ovih prostora, ali i sasvim nove oblike njihovih ispoljavanja. Jelena Petrović i Damir Arsenijević nazvali su to postjugoslovenskim feminizmima, što ovde od njih preuzimam.⁷

Ako se tekst do sada bavio promišljanjem feminizma „iznutra“, ono što sledi bi trebalo da, sedam godina kasnije u odnosu na početke ove knjige, pozicionira feminizam ka spolja. Obično se u razdoblju oko Dana žena pojavi izvesno interesovanje za mišljenja feministkinja o različitim aspektima emancipacije žena. Ukoliko ne reflektuju istoriju, pitanja koja se tada najčešće postavljaju mogu se svesti na sledeći niz: šta je feminizam učinio za žene (s posebnim naglaskom na tome da li ih je dodatno opteretio)? Da li „obične žene“ osećaju boljitak koji feminizam obećava ženama? Da li žene na Balkanu imaju koristi od feminizma, posebno ukoliko se on svede na zamršenu teorijsku misao? Moglo bi se početi od često postavljano pitanja o tome šta feminizam znači za *obične, prosečne žene*. Čini mi se da je ovde odmah nužno podvući da ne postoje žene koje su manje ili više prijemčive za feminizam: ne sme postojati hijerarhija koja određuje prosečne i neke žene koje bi bile „natprosečno“ predisponirane za feminizam. Feminizam je politika za sve, kako to kaže bel huks (bell hooks), i to od nas traži da *ne* činimo podelu na izuzetne i prosečne, „obične“ i „neobične“ žene. Feminizam se, govori li se o prosečnim ženama, automatski smešta u elitističku oblast delovanja i znanja koja nije za svakoga. Nekad mu se to, bez sumnje, i zamera, kako zbog mogućih ideologizacija, tako i zbog hermetičnosti nekih njegovih jezika. Međutim, želja za slobodom, za otvorenim mogućnostima, za življivim životom – to su stvari koje mogu da dožive sve osobe. I to je, uz to, jedini vid uopštavanja koji se u feminizmu može priznati.

7. V. predgovore specijalnim izdanjima *Profemine* koje su Jelena Petrović i Damir Arsenijević priredili: dostupni na http://pro-femina.eu/ProFemina-specijalna_izdanja.html (poslednji pristup 2.9.2012.)

Pitanje koje se takoreći naslanja na prethodno, odnosi se na to šta su žene *dobile* od feminizma. Obično se tim pitanjem želi nagovestiti kako je feminizam ženama doneo novo breme obaveza kojih su nekada bile lišene – a to „nekada“ se, kako je prethodilo emancipaciji, izjednačava s patrijarhalnim vremenima. Pored toga što se na taj način pogrešno naznačuje da je sve patrijarhalno ostalo iza nas, time se takođe implicira da su žene, pored toga što su domaćice i majke (kako je, pretpostavlja se, nekad isključivo bilo), danas još uz to i zaposlene i izložene javnosti. I, kada se na ovaj način postavi, čini se da je „krivica“ za položaj žena gotovo isključivo posledica rđave emancipacije. Prema takvim nagoveštajima valja trajno ostati sumnjiv. Razlog za to je što se takvim retoričkim gestovima sve žene, u svim vremenima koja prethode ovom (a to se, što je još važnije, ne odnosi samo na neko određeno istorijsko vreme, već na „vreme“ samo jednog društvenog sloja), pretvaraju u zaštićene domaćice koje nisu imale obavezu da rade. No, istorija čovečanstva ne prepoznaje samo žene koje su imale pogodnosti da budu neemancipovane, ali zaštićene domaćice kojima je, istina, nedostajalo pravo da se obrazuju i glasaju, ali su bile pošteđene muka održavanja domaćinstva i istovremenog privređivanja za porodicu. Kada pristajemo na bajku o tome kako su žene danas – pod uticajem feminizma – dvostruko opterećene, pristajemo na zaborav najvećeg broja onih žena koje su *radile*, koje su imale dužnost da privređuju i da istovremeno budu majke i „domaćice“, uprkos odsustvu prava na emancipaciju, *i bez obzira na feminizam*.

Feminizam ima dugu istoriju. Ta istorija, sa svoje strane, nije izolovana u odnosu na druge istorije – na našim prostorima, na primer, u odnosu na istoriju performativne transformacije dominantno seljačkog življa u radničku klasu (ili pak, u drugim kontekstima, u odnosu na istorije razvoja klasnih stratifikacija, nacionalizma, pacifizma, eugenike, ljudskih prava itd., nekada i istovremeno). Feministički pokret je među svim tim drugim kretanjima doneo dve odsudne stvari za žene – postavio ih je u

središte pažnje, i ponudio je alternativu mnjenjima prema kojima žene moraju/treba da budu lišene želje za slobodnim izražavanjem sopstvenih potencijala. Da li je feminizam „kriv“, kako se često insinuira, zato što žene danas rade, održavaju domaćinstvo, drže porodicu na okupu i osećaju pritisak da treba da izgledaju kao zvezde sa ekrana? Čini mi se da odgovornost za to treba pre tražiti u ekonomskim aranžmanima, rodnim ulogama koje, iako izmenjene, i dalje nemaju održivu osmišljenu alternativu, i medijskim manipulacijama željama. No, treba naglasiti da ovo takođe ne treba da bude potpuno uklanjanje „krivice“ s feminizma: u svojoj borbi za određene aspekte emancipacije, on se, tokom svoje istorije, neretko pokazivao samo u jednom liku – liku bele, udate žene srednje klase sa Zapada.⁸ Međutim, poslednjih trideset godina feminizma učinilo je mnogo da se taj lik proširi, dopuni i oslika brojnim drugim ženskim likovima koji takođe polažu pravo na zvanje žene.

Najzad, moglo bi se reći – što se takođe često i čini: da, ali kakve feminizam ima veze s „našim“ („običnim“) ženama? Sumnjičavost koja je implicirana ovim pitanjem opravdava se nekad kod „nas“ osobito izraženim i na ovim prostorima posebno ukorenjenim tipom patrijarhata (uprkos decenijskom trajanju formalne ravnopravnosti uvedene socijalizmom), nekad „postmodernošću“ feminizma koji ne odgovara „našim“ prilikama. Doista, mora se priznati da su se u zemljama Zapada izvesni načelno emancipatorski procesi (a ne treba zaboraviti da se pod takve procese podvode i razvoj mišljenja o ljudskim pravima, ali i eugenička misao!) odigrali ranije ili naprosto na drugačiji način. Kritičko mišljenje koje je pratilo te procese, odvijalo se paralelno sa samim tim procesima. Način na koji se emancipacija odigrala na prostorima bivše Jugoslavije – ženska i radnička – imala je umnogome drugačiju putanju i drugačije okrilje. Međutim, ona druga „tradicija“, ratna i posleratna, koja je uslovlila namerni

zaborav dometa ranijih oblika emancipacije, potpomogla je očvrstnuće i privid ukorenjenosti palanačkog straha od promena, dinamičnosti, delovanja koje se ne može unapred uračunati. Retradicionalizacija, ratovi, poratna iskustva ljudi koji su opstali, „tranziciona“ ekonomija i nacionalistička politika, krhkost zakona i nepoverenje građana u mogućnost da ih pune sadržajima, sve su to posledice devedesetih koje se ne odnose isključivo na žene. Međutim, „naše“ („obične“) žene ne žive u nekakvom istorijskom, političkom, nacionalnom, ekonomskom ili kakvom bilo vakuumu, da bi se sve te okolnosti mogle proglasiti efemernima. Naprotiv, nekritičko mišljenje, prekomerno konzumiranje prošlosti koju odbijamo da poznamo, klerikalizovanje društva, preplavljenost trivijalnostima – sve to nas čini „lošim“ građankama i građanima koji pristaju na sopstveni nepovoljni položaj. Feminizam se ovde javlja kao značajan „korektiv“ i podsticaj za delovanje. Nepristajanje, istupanje, uprkos rizicima, to je jedino što može da poremeti inače slučajan (i krajnje nepovoljan) splet okolnosti da smo rođeni baš ovde i da ovde živimo baš sada.

Zato ovde deluje važno i dalje govoriti za sebe „Ja sam feministkinja“. Postoje deklarativni iskazi koji nešto rade u društvu. Dokle god „feministkinja“ bude bio izraz kojim se unosi pometnja, koji izaziva čuđenje, nepoverenje, zazor, dotle imamo dužnost da ga koristimo. Ta dužnost, međutim, nije samo tegobna, jer njena subverzivnost donosi i izvestan užitak. S tim na umu, vratimo se na preformulaciju Simon de Bovoar: feministkinjom se ne rađa, feministkinjom se postaje. To postajanje zahteva trajni rad preispitivanja, sebe i društva čiji smo deo. Ono i nas same često stavlja u poziciju pseudožena, pseudofeministkinja, pseudomajki itd., poziciju koja dovodi u pitanje postojanje pravih i krivih, istinitih i lažnih. Ta pozicija od nas traži da stalno i istrajno radimo na sebi, na sopstvenoj neposrednoj okolini, na društvu čiji smo deo. Samo kao politika za sve, i kao zahtevna politika, feminizam ne ostaje partikularan i elitistički. Samo takav feminizam u sebi ima izrazito radikalno demokratski potencijal.

8. Vidi Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom*, Beograd: RŽF, 2010.

Knjiga *Neko je rekao feminizam?* prvi put je izašla iz štamparije u februaru 2008. godine. Bilo je potrebno nešto manje od tri godine da se ona sastavi na način na koji je prvi put sastavljena. U to je uloženo mnogo truda, mnogo nadanja, znanja i želje za znanjem. Zbog toga je odlučeno da njen prvobitni sastav ne bude izmenjen. Ovo, četvrto izdanje naslanja se na poslednje, dopunjeno i izmenjeno, u izdanju beogradske kancelarije Heinrich Böll Stiftung-a. U njemu se, međutim, nalaze važni prilozi koji ovu knjigu dodatno izmeštaju iz njenog prvobitnog okruženja i daju joj širinu i neke sasvim nove poglede. Knjigu su otvorila dva dragocena predgovora, dveju dragocenih žena – Danijele Dugandžić Živanović i Ajle Terzić. Svaki od njih na zaista poseban način pred-govori i nagovara na čitanje. Takođe, u ovom izdanju se pojavljuju i tri sasvim nova teksta feministkinja iz Bosne i Hercegovine. Ivana Dračo je napisala tekst „Feministička pobuna na mreži“, Jasmina Čaušević i Sandra Zlotrg potpisuju tekst „Diskriminacija u jeziku – Istraživanja u Bosni i Hercegovini“, a Amila Ždralović i Mirela Rožajac-Zulčić tekst „Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost“. Znakovito je da su dva teksta napisale dve žene u prepletu glasova, što uvek predstavlja najteži, najzahtevniji postupak pisanja i mišljenja – koji feministkinjama, doduše, nije i ne sme biti stran. Najzad, poslednji tekst u ovoj knjizi predstavlja dopunjenu verziju „Važnih datuma“, koji su u raznim ranijim fazama umnožavani i poboljšavani, jer je njihova lista zapravo uvek osuđena na nepotpunost. Katarina Lončarević i ja smo stoga dodale još važnih datuma, od kojih su neki novi (odnose se na godine posle 2007.), nastojeći uz to i da ispravimo neke ranije propuste. Na to nas je posebno podstakla Merima Omeragić koja je napravila ekstenzivan spisak važnih datuma za žene i feminizam u bosanskohercegovačkom kontekstu. Zbog toga smo odlučile da ovaj prilog preimenujemo, i damo mu inkluzivniji naziv „Žene kroz istoriju, feminizam kroz istoriju: hronologija“, koji će tako obuhvatiti i „svetske“, i srpske, i jugoslo/a/venske i

bosansko-hercegovačke okolnosti. Konačno, dopunjen je i spisak Nobelovki, kao i biografski podaci Nobelovki za mir.

Zahvaljujem se Hani Ćopić i Paoli Petrić koje su s mnogo vere podsticale rad na trećem izdanju ove knjige, a kasnije je i neumorno distribuirale. One su takođe zaslužne za uspostavljanje mostova, povezivanje, podstreke koji su ostvareni između Sarajeva i Beograda. Saša Gavrić je pokazao entuzijazam u organizovanju svih segmenata ovog projekta na kakav se odista retko nailazi. Bez mnogo preterivanja, moglo bi se reći da se bez njegovog silovitog i upornog pregnuća ova knjiga nikada ne bi pojavila u ovom obliku. Takođe, ne jednom, Emina Bošnjak je presekla neke važne čvorove, omogućivši da zajednička stvar klizi, umesto da, s obzirom na udaljenost, zapije. Takođe, da nije bilo svesrdne podrške sarajevske kancelarije fondacije Heinrich Böll, ova knjiga ne bi doživela svoje četvrto izdanje. Zahvaljujem se ponovo, ali svaki put na nov način – s novim godinama koje su za nama – autorkama koje su ovu knjigu učinile takvom da ona postane značajno štivo na našim prostorima. Takođe, ovom prilikom želim da pomenem tri organizacije koje su zajedno omogućile da se ova knjiga objavi prvi put; koje su mnogo puta od tada saradivale zajedno i koje umnogome čine feminizam u Srbiji živim i življivim – Ženama u crnom, Ženskom fondu Rekonstrukcija i Centru za ženske studije.

Neko je rekao feminizam? je nadživio i znanja i nadanja i želje nas koje smo ga sastavljale. Uz sećanje na jednu posebnu ženu, Natašu Zlatković, neka ova knjiga bude posvećena Ladi i Vigoru iz Kotora, Hamzi iz Tuzle, Petri iz Beograda, Nevi iz Rijeke i Filipu iz Sarajeva.

Adriana Zaharijević